

*Михайло Миколайович Шумило,
старший науковий співробітник
відділу проблем цивільного,
трудового та підприємницького права
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук*

ТЕМПОРАЛЬНІ МЕЖІ ПРАВОВІДНОСИН У ПЕНСІЙНОМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННІ

Розвиток законодавства та доктрини права є природнім явищем, що відповідає законам діалектики. Виникнення нових правових формул, механізмів правового регулювання суспільних відносин є реакцією законодавця на вимоги часу та суспільного розвитку. В силу динамічного розвитку суспільства і, як наслідок, законодавства, очевидно, що і доктринальні підходи до тих чи інших питань можуть змінюватися. Це стосується і розуміння часу в праві загалом та часу в пенсійному забезпеченні зокрема.

Пенсійне забезпечення як частина правової системи також оперує часовими категоріями, особливо це питання гостро стоїть при розгляді правовідносин. Виникнення, зміна, призупинення, відновлення, припинення правовідносин у пенсійному забезпеченні є надзвичайно актуальними. Але крім суто практичних питань, для теорії пенсійного забезпечення не менш важливим є питання часових меж не конкретного правовідношення (призначення пенсії), а комплексу правовідносин, без яких неможлива реалізація права на пенсію.

У науковій літературі неодноразово зазначалося, що в сучасних економіко-правових умовах пенсійне забезпечення неможливо розглядати через призму тільки пенсійних (пенсійно-забезпечувальних) правовідносин. Соціально-економічні перетворення сприяли виникненню нових видів правовідносин у пенсійному забезпеченні.

У науці права соціального забезпечення вже неодноразово пропонувалися різноманітні класифікації правовідносин у пенсійному забезпеченні. На нашу думку, найбільш повною та завершеною є класифікація правовідносин залежно від функцій, які їх виконують:

- пенсійно-страхові правовідносини, йдеться про загальнообов'язкове державне і добровільне, недержавне пенсійне страхування;
- процедурні правовідносини, які спрямовані на реалізацію особою права на пенсійне забезпечення;
- пенсійно-забезпечувальні правовідносини, безпосередньо виплата пенсій;
- процесуальні правовідносини, що є правовим механізмом захисту порушеного права особи на пенсійне забезпечення;
- виконавчі (постпроцесуальні) правовідносини, спрямовані на виконання рішення суду щодо реалізації особою права на пенсію.

Наведені вище види правовідносин необхідно розподілити на дві основні групи:

1. Перманентні, виникають завжди (пенсійно-страхові, процедурні, пенсійно-забезпечувальні правовідносини);

2. Факультативні, виникають тільки у випадку порушення пенсійного законодавства (процесуальні, виконавчі (постпроцесуальні) правовідносини).

Розглядаючи наведену диференціацію правовідносин через призму часу, можна зробити декілька висновків. Кожному виду правовідношення притаманні свої часові межі, але всі вони мають спільний часовий простір, про що йтиметься далі.

Латинське слово *tempus* (мн. *tempora*) — час, строк займає важливе місце у праві з часу його зародження. Із ускладненням суспільних відносин і права питання часу набуло свого остаточного вигляду у формі юридичного факту. Як відомо, без «темпорального» юридичного факту не існує жодна галузь права. Особливо питання юридичних фактів виникає саме при застосуванні пенсійного законодавства, а також при вивченні його теоретичної основи.

Завдячуючи пенсійно-страховим правовідносинам, виникає такий ключовий для пенсійного забезпечення «темпоральний» юридичний факт, як страховий стаж. Так, ст. 1 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» визначає, що страховий стаж — період (строк), протягом якого особа підлягала державному соціальному страхуванню, якою або за яку сплачувався збір на обов'язкове державне пенсійне страхування згідно із законодавством, що діяло раніше, та/або підлягає загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванню згідно із цим Законом і за який сплачено страхові внески. Крім цього, існує низка строків, які визначені як зазначеним Законом, так і положеннями, порядками та інструкціями Пенсійного фонду України [1].

Найбільшу кількість строків можна зустріти при детальному аналізі процедурних правовідносин. Саме вони визначають у який термін необхідно розпочати страхування, звернутися до Пенсійного фонду України, коли починається виплата пенсії, які строки подачі документів тощо. Це зумовлено тим, що процедурні правовідносини у пенсійному забезпеченні виконують організаційну функцію і містять велику кількість саме організаційних норм. Крім цього, правове регулювання завжди перебуває у певних часових межах, саме тому процедурні правовідносини так тісно пов'язані з темпоральним аспектом пенсійного забезпечення.

Пенсійно-забезпечувальні правовідносини також мають темпоральну складову, йдеться про те, що ними визначається строк виплати пенсії.

У випадку з процесуальними правовідносинами усі строки та часові межі визначені відповідним процесуальним законодавством. Що стосується виконавчих (постпроцесуальних), то вони також оперують цілою низкою темпоральних категорій щодо строків виконання рішення суду.

Викладене вище говорить про надзвичайну важливість правових норм, що визначають, встановлюють чи регулюють час. Натомість теорія, окрім норм позитивно права, має у своєму арсеналі також темпоральні характеристики пенсійного забезпечення загалом та правовідносин зокрема.

Проблема часу в праві неодноразово порушувалася у працях теоретиків права. Одним із перших в Україні цю проблему досліджував О. Пушняк, який зазначав, що в юриспруденції час традиційно сприймається саме як час фізичний (а точніше як фізичний час макрорівня існування матерії). Використання такого розуміння часу є, безумовно, важливим, оскільки дає змогу виміру, порівняння, координації часових параметрів суспільних відносин за допомогою єдиної універсальної міри — астрономічного часу і відповідної загальновизнаної системи його обліку — календарного часу.

Автор також зазначає, що календарний час є зовнішнім щодо об'єктів дослідження юридичної науки, а тому не дає повної картини часового виміру правової реальності. У цій формі час виступає як абсолютне вмістилище правової системи. Відносно ж розуміння часу передбачає, що він породжений явищами, які належать до цієї системи. Процеси, що тривають у правовій сфері, мають свої темпоральні параметри, так би мовити, створюють власний час (визначають властиву тільки їм відповідну послідовність станів певної тривалості з характерними ритмом, темпом). Зіставлення певного процесу з календарним часом не дає уявлення про характер перебігу такого процесу. Тому своє органічне відображення динаміка об'єктів правової системи безпосередньо набуває в особливому правовому часі, тільки за допомогою якого вона може бути «виміряна» з достатньою глибиною [2, с. 9]. Отже, як бачимо, розуміння часу в праві — категорія багатогранна. Продовжив досліджувати проблеми часу в праві інший український дослідник В. Оборотов, він зазначив, що методологічне значення темпо-

рального виміру правової реальності обумовлене тим, що право, як і будь-який соціальний феномен, має нерозривний зв'язок із часом у різних його формах [3, с. 55]. Вчений класифікує час на три форми: 1) реальний (будучи зовнішньою характеристикою реальності, яка розгортається у ньому і вимірюється за його допомогою); 2) перцептуальний (психологічний, що є відбиттям об'єктивного часу у свідомості суб'єкта); 3) концептуальний (за допомогою якого створюються абстрактні моделі, які є способом наукового пізнання реального й перцептуального часу). Їх виокремлення, як пояснює автор, пов'язане з наявністю у правового часу онтологічних і гносеологічних характеристик. Онтологічний бік феномену часу пов'язаний з об'єктивним часом, гносеологічний — із суб'єктивним [3, с. 62].

Проблема часу в праві порушувалася і в працях російських вчених. Т. Тенілова під правовим часом вбачає особливу функціональну категорію юридичної науки, що виражає виникнення, тривалість і завершення правових дій, процесів, норм, подій і послідовність зміни їхніх станів [4, с. 7]. Інша російська дослідниця І. Волк під правовим часом розуміє особливу функціональну категорію юридичної науки, яка відображає процес безперервних змін юридичного життя, в процесі якого виникають і зникають правовідносини, юридичні норми та правові акти, які впливають на становлення та розвиток юридичної науки і практики. Серед основних особливостей правового часу називають тривалість, своєчасність, послідовність, безперервність, ритмічність, повторюваність, одночасність, послідовність, датування, момент і юридичний строк [5, с. 6].

Як вбачається із викладених вище ідей і концепцій розуміння часу в праві, можна зробити низку висновків та розглядати звичні правові явища під іншим кутом зору. Ідеться про часові межі правовідносин у пенсійному забезпеченні. Інакше кажучи, виникають питання: коли виникає пенсійне забезпечення? Який момент можна вважати початком виникнення пенсійних правовідносин?

Поставленні питання приводять до таких міркувань. В умовах ринкової економіки пенсійне забезпечення не може існувати за межами страхових начал і основ. Ідеться про те, що пенсійні правовідносини не можуть виникнути без відповідного пенсійного страхування і наявності визначеного законодавством мінімального страхового стажу. В Україні відповідно до ст. 28 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» [1] для отримання мінімальної пенсії необхідно мати: чоловікам — 35 років, жінкам — 30 років страхового стажу. Адже для отримання пенсії за віком необхідний не тільки страховий випадок (соціальний ризик), а й страховий стаж, період трудової діяльності, коли працівник здійснює страхові внески до Пенсійного фонду, тобто страхується.

Пенсійне страхування — це перший і головний етап на шляху реалізації конституційного права на пенсію, у тому сенсі, що саме шляхом пенсійного страхування особа це право «забезпечує»/«заробляє», оскільки саме по собі воно не виникає.

Для осіб, у яких немає права на пенсію, передбачена щомісячна грошова виплата — допомога, але вона не є пенсією і встановлюється на мінімальному рівні.

Пенсійно-страхові правовідносини мають міжгалузевий характер, здійснюються на основі обов'язковості та добровільності, спрямовані на мінімізацію негативних наслідків соціальних ризиків у майбутньому шляхом отримання пенсії. На нашу думку, саме момент першого внеску слід вважати початком виникнення пенсійних правовідносин у широкому розумінні цього слова. Тобто говорити в сучасних умовах про те, що пенсійні правовідносини виникають з моменту досягнення пенсійного віку, встановлення інвалідності чи втрати годувальника є некоректно. Перераховані юридичні факти тільки є підставою для виникнення процедурних правовідносин, які спрямовані на виникнення у подальшому пенсійно-забезпечувальних — виплата пенсії.

Процесуальні правовідносини в пенсійному забезпеченні — це факультативний різновид правовідносин, оскільки їх виникнення не є обов'язковим, як у випадку з процесуальними

правовідносинами, оскільки вони виникають тільки тоді, коли відбулося порушення права особи на пенсійне забезпечення. Більше того, коли неюрисдикційні способи вичерпані чи їх не застосовували, а особа одразу звернулася до суду. Йдеться про те, що вони виконують захисну функцію в пенсійному забезпеченні. Тобто вони не тільки охороняють пенсійні права громадян, зберігаючи *status quo*, а захищають у випадку порушення права, і закономірною реакцією є його відновлення.

Вчені, які не підтримують ідею існування процесуальних правовідносин, вказують на те, що вони регулюються процесуальним законодавством, а не пенсійним. На нашу думку, цей аргумент «половинчастий», оскільки предметом судового розгляду є право на пенсію в цілому чи його окремої частини. Крім цього, як свідчить досвід країн, що запровадили трудо-соціальну юстицію (Німеччина, Ізраїль), де створенні окремі процесуальні норми на підставі яких розглядається ця категорія справ. Очевидно, що ігнорувати особливості предмета при судовому розгляді помилково і, на нашу думку, слід окремо виділяти процесуальні пенсійні правовідносини.

У випадку виникнення процесуальних відносин, очевидно, що вони не є кінцевими при реалізації права на пенсію, оскільки після їх завершення — винесення рішення суду, це рішення необхідно виконати. На підставі цього вважаємо, що є сенс говорити про існування в пенсійному забезпеченні виконавчих (постпроцесуальних) правовідносин, що визначаються Законом України «Про виконавче провадження» [6].

Наведена характеристика процесуальних та виконавчих (постпроцесуальних) правовідносин у пенсійному забезпеченні зроблена з метою показати, що пенсійне забезпечення не закінчується у «стінах» Пенсійного фонду України. Пенсійне забезпечення є комплексною галуззю законодавства, яка включає в себе комплекс міжгалузевих правовідносин. Таким чином, прийшов момент у доктрині пенсійного забезпечення визначити не лише момент виникнення, про що вже йшлося вище, а й момент припинення. Такий підхід зумовлений, передусім, антропоцентричною природою соціального законодавства загалом та пенсійного зокрема. Не можна вважати, що якщо в матеріальному праві вичерпалися правові механізми щодо реалізації особою права на пенсію, то і пенсійні правовідносини закінчилися. Переконані, що такий підхід хибний і суперечить самій природі права. Вважаємо, що пенсійне забезпечення закінчується тоді, коли особі починають виплачувати пенсію. Правові механізми процесуального та виконавчого законодавства є додатковим набором ключів для реалізації у подальшому людиною права на пенсію. Таким чином, процесуальні та виконавчі норми є своєрідним містком, який застосовується, коли норми матеріального права себе вичерпали. Йдеться про те, що особа звернулася до Пенсійного фонду України про призначення пенсії, останній незаконно відмовив у реалізації особою свого права. Особа звертається до суду відповідної юрисдикції з позовом про неправомірні дії органу спеціальної компетенції. Винісши рішення, суд створює своїм рішенням передумови про виникнення пенсійно-забезпечувальних правовідносин, тобто повертає особу у сферу матеріальних норм.

Викладене вище дає можливість зробити висновок, що пенсійне забезпечення складається із комплексу правовідносин, які вибудовані в логічній послідовності залежно від функціонального навантаження конкретного правовідношення, його місця при здійсненні особою права на пенсійне забезпечення. Складовими цієї системи є: пенсійно-страхові, процедурні, пенсійно-забезпечувальні, процесуальні, виконавчі (постпроцесуальні) правовідносини.

Говорячи про темпоральні межі в пенсійному забезпеченні, можна дійти висновку, що вони притаманні як кожному правовідношенню окремо, так і мають єдині межі. Головним висновком наведеного є те, що сьогодні постала необхідність перегляду у теорії пенсійного забезпечення моменту виникнення та припинення пенсійних правовідносин у широкому розумінні. Наведені вище аргументи доводять, що пенсійне забезпечення через правовідносини розпочинається з моменту здійснення страхового внеску та закінчується, за загальним

правилом, моментом пенсійної виплати, навіть, якщо для цього необхідно пройти визначені чинним процесуальним та виконавчим законодавством процедури.

Список використаних джерел

1. *Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування* : Закон України від 9 липня 2003 р. № 1058 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1058-15>.
2. *Пушняк О. В.* Категорія «час» у правовому вимірі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / О. В. Пушняк. — Х., 2005. — 23 с.
3. *Оборотов І. Г.* Темпоральні грані права : монографія / І. Г. Оборотов. — Миколаїв : ТОВ «Фірма «Іліон», 2009. — 230 с.
4. *Тенилова Т. Л.* Время в праве : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Т. Л. Тенилова. — Н. Новгород, 1999. — 210 с.
5. *Волк И. В.* Право, время и пространство: теоретический аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / И. В. Волк. — М., 2004. — 20 с.
6. *Про виконавче провадження* : Закон України від 21 квітня 1999 р. № 606. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/606-14>.

Шумило М. М. Темпоральні межі правовідносин у пенсійному забезпеченні

У статті розглядаються темпоральні межі правовідносин у пенсійному забезпеченні. Наголошується на тому, що кожен вид правовідносин при реалізації права на пенсію має свій набір часових характеристик. Доводиться, що правовідносинам у пенсійному забезпеченні притаманний також єдиний для усіх часовий простір. Доведено, що правовідносини в пенсійному забезпеченні починаються не з моменту призначення пенсії, а з моменту початку пенсійного страхування. Обґрунтовано думку, що пенсійні правовідносини не закінчуються у разі відмови у призначенні пенсії, а продовжуються у формі процесуальних та виконавчих правовідносин до реалізації особою права на пенсійне забезпечення. Наголошується, що правовідносини у пенсійному забезпеченні розпочинаються з моменту страхування, а закінчуються у момент початку пенсійних виплат або ж виконанням судового рішення (повною реалізацією права на пенсію).

Ключові слова: пенсія, час, правовідносини, пенсійне забезпечення.

Шумило М. Н. Темпоральные границы правовотношений в пенсионном обеспечении

В статье рассматриваются темпоральные границы в пенсионном обеспечении. Делается акцент на том, что каждому виду правоотношения при реализации права на пенсию присущ свой набор временных характеристик. Доказывается, что правоотношениям также свойственно единое для всех временное пространство. Доведено, что правоотношения в пенсионном обеспечении начинаются не с момента назначения пенсии, а с момента начала пенсионного страхования. Обосновано мысль, что пенсионные правоотношения не заканчиваются в случае отказа в назначении пенсии, а продолжают-ся в форме процессуальных и исполнительных правоотношений до реализации права на пенсионное обеспечение. Акцентируется, что правоотношения в пенсионном обеспечении начинаются с момента страхования, а заканчиваются в момент начала выплаты пенсий или же судебного решения (полной реализацией права на пенсию).

Ключевые слова: пенсия, время, правоотношения, пенсионное обеспечение.

Shumylo M. Temporal boundaries in pension relations

This paper discusses temporal boundaries of relations in the pension system. It is stressed that every kind of legal relations with realizing the right to a pension has its own set of temporal characteristics. It is proved that the legal relations in the pension system are characterized by the common time dimension. It is proved that the relationship in the pension system starts not from the moment of assigning a pension, but when the pension insurance begins. It is justified that the relationship does not end with the refusal of a pension, and continues in the form of procedural and executive relations until individual's right to a pension is implemented. It is noted that relations in the pension system start from the date of insurance and ends at the beginning of retirement benefits, or the execution of the judgment (the full realization of the right to a pension).

Key words: retirement, time, relationship, pensions.